

مجله پژوهش های اسلامی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال چهارم، شماره ششم، تابستان ۱۳۸۹

تدوین اعراب القرآن تا پایان سده هفتم هجری*

دکتر رضا فرشچیان

استادیار دانشگاه شهید باهنر کرمان

چکیده

نگارش های مستقل در اعراب القرآن از قرن دوم هجری آغاز گردیده و پیوسته تاکنون ده ها عنوان کتاب به رشته تحریر در آمده است، در برخی از این آثار به ترتیب مصحف شریف به اعراب آیات قرآن کریم پرداخته شده است و دسته ای دیگر به اعراب بخش هایی از قرآن اقدام کرده اند. در این راستا اعراب سوره یا آیه ای خاص و یا اعراب چند سوره مد نظر نویسندگان این آثار بوده است و گروهی از این آثار به اعراب آیه هایی که از پیچیدگی ویژه ای برخوردار بودند، اختصاص یافته است.

واژگان کلیدی

اعراب القرآن، مشکل الاعراب، علم نحو، نگارش های علوم قرآنی.

---

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۸۸/۷/۴ تاریخ پذیرش: ۱۳۸۸/۱۲/۵
نشانی پست الکترونیک نویسنده: farshchian@mail.uk.ac.ir

مقدمه

توجه ویژه مسلمانان به دانش نحو از یک سو و نقشی که این دانش در فهم معانی قرآن کریم ایفا می کند، زمینه نگارش آثار فراوان و متنوعی را در حوزه اعراب قرآن کریم فراهم کرده است. با ملاحظه در دسترس نبودن اثری جامع در زبان فارسی که در عین دقت و پرهیز از اطناب، به معرفی نگارش های اعراب قرآن پردازد، زمینه نگارش این مقاله را فراهم کرده است.

نویسنده با مراجعه به کتب معتبر کتاب شناسی، تراجم، تاریخ و جز آنها تلاش کرده است، تا در سیر زمان، نگاهته های اعراب القرآن را شناسایی و به مدد آنها و نیز آثار موجود اعراب القرآن به معرفی این نگارش ها اقدام کند و به دلیل گستردگی کار و به ویژه اقبال نویسندگان معاصر به تألیف اعراب القرآن، در این مقاله به آثار نگارش یافته تا پایان قرن هفتم هجری بسنده شده است. قرن هفتم به سبب اثر جاودان ابو البقاء عکبری که بنا به گفته سیوطی مشهورترین اثر را در این حوزه به نگارش در آورده است، متمایز است، و به امید خدای تعالی در مقاله های آینده به معرفی دیگر نگارش ها اقدام خواهد شد.

۱- اعراب القرآن نگاهته رؤاسی

ابو جعفر محمد بن ابی ساره از پیشگامان علم نحو و نخستین کسی از کوفیان است که از کوفیان در علم نحو دست به تألیف زده است (موسسه آل البیت: ۲۵، ۶۲). وی استاد کسائی (م/ ۱۸۹ ه.ق) و فرّاء (م/ ۲۰۷ ه.ق)، و از راویان امام باقر و حضرت صادق (ع) می باشد. صاحب الذریعه وفات وی را در زمان حیات امام صادق (ع) (پیش از ۱۴۸ ه.ق) دانسته است، اما زرکلی وی را متوفی به سال ۱۸۷ ه.ق، می داند (ابن ندیم، ۹۶. آقابزرگ تهرانی، ج ۲: ۲۳۶؛ زرکلی، ج ۶: ۲۷۱)، نجاشی، کتاب اعراب القرآن را از جمله تألیفات وی دانسته است (نجاشی: ۳۲۴)، بنابراین چنین به نظر می رسد که این اثر، نخستین تألیف در اعراب القرآن می باشد. اگر چه این کتاب در دست نیست؛ ولی می توان چندی از آراء رؤاسی در اعراب القرآن و قرائت را در برخی از تفاسیر و کتابهای اعراب القرآن چون تفسیر طبری و تفسیر قرطبی و معانی القرآن اثر

فراء مشاهده کرد (برای نمونه نك: فراء: ۵، ج ۴، ص ۶۷؛ ابن جریر طبری، ج ۲۲: ۱۷۱؛ ج ۲۴: ۶۰۵)؛ قرطبی، الجامع لأحكام القرآن، ج ۴: ۱؛ ج ۶: ۲۳۶؛ ج ۱۳: ۱۸۱).

۲- اعراب القرآن اثر قُطْرُب

محمد بن مستنیر، م/ ۲۰۶ هـ ق، از شاگردان سیبویه و ادیب نحوی و لغت شناس بصری بوده است، از آثار وی که ابن ندیم از آنها یاد می کند، کتاب اعراب القرآن می باشد (ابن الندیم: ۷۸؛ زرکلی، ج ۷: ۹۵). علامه امین او را شیعی دانسته است؛ اما به نظر زرکلی معتزلی مذهب بوده است (امین، ج ۱: ۱۲۹؛ زرکلی، ج ۷: ۹۵).

به آراء قطرب در اعراب القرآن و تفسیر می توان در ضمن کتاب های معتبر تفسیر و اعراب القرآن دست یافت.

در این بین بیش از همه می توان به آراء او در تفسیر قرطبی دست یافت (برای نمونه نك: (ج ۱، صص ۲۲۷، ۱۰۵، ۹۹؛ ج ۲، ص ۱۳؛ ج ۷، ص ۱۵۲؛ ج ۱۳، ص ۲۲۷) برخی دیگر از مفسران و دانشمندان اعراب القرآن نیز به او بیش از دیگران استناد کرده اند همانند:

ثعلبی، م/ ۴۲۷ هـ ق در الکشف و الیابان (ر.ک: ج ۱، صص، ۱۵۵، ۱۹۷، ۲۱۷؛ ج ۴، صص ۱۴، ۱۷، ۶۲، ۷۰، ۲۶۵، ۳۶۹؛ ج ۵، ص ۱۴ و دیگر مجلدات) و مکی بن ابی طالب، م/ ۴۳۷ هـ ق در الهدایة الی بلوغ النهایة (ر.ک: قیسی ج ۱: ۹۵، ۱۲۱، ۲۲۶، ...؛ ج ۲: ۱۱۳۵، ۱۳۵۵؛ ج ۳: ۱۹۸۷، ۲۰۰۸ و ...) و شوکانی، م/ ۱۱۷۳ هـ ق در فتح القدیر (ر.ک: ج ۱: ۲۹، ۵۰، ۸۵، ۱۰۷، ۱۲۱ و دیگر مجلدات).

۳- مشکل اعراب القرآن و معانیه

ابو زکریا، یحیی بن زیاد دیلمی کوفی، مشهور به فراء، م/ ۲۰۷ ق، بزرگ کوفیان و آگاه ترین ایشان به علم نحو بوده است تا جائی که به او لقب «امیر المؤمنین فی النحو» داده شده است (زرکلی ج ۸: ۱۴۵) از نگاشته های

قرآنی فرآء، کتاب معانی القرآن می باشد (ابن ندیم، ج ۱: ۹۹، حاجی خلیفه، ج ۲: ۱۷۳۰).

مرحوم آقا بزرگ تهرانی در الذریعه و نیز در ذیل کشف الظنون از نسخه- ای در یک مجلد بزرگ از این کتاب در تهران یاد می کند که عنوان «مشکل اعراب القرآن و معانی» بر آن نهاده شده است (آقابزرگ تهرانی، ج ۲۱: ۲۰۶؛ و ذیل کشف الظنون، ص ۹۱)، این نسخه با عبارت «فأول ذلك اجتماع القراء و کتاب المصاحف...» آغاز می شده است (همان: ۲۰۶)، این عبارت نزدیک به آنچه است که در صفحه نخست معانی القرآن مطبوع دیده می شود، در صفحه یاد شده، می خوانیم: در این کتاب «معانی القرآن» که ابو زکریا الفراء از حفظ در سال ۲۰۴ بر ما املاء کرده است، می باشد. سپس کلام فرآء با عبارت: «تفسیر مشکل اعراب القرآن و معانی، قال: فأول ذلك اجتماع القراء...» (فرآء، ج ۱: ۱)، با ملاحظه صفحه نخست معانی و نسخه ای که مرحوم آقا بزرگ از آن یاد کرده است مشخص می شود که عنوان «مشکل اعراب القرآن و معانی» از سخن خود فرآء اخذ شده و به نظر می رسد که بر عنوان «معانی القرآن» ترجیح داشته باشد، اگر چه در پایان یکی از نسخ این کتاب عبارت: تم کتاب المعانی... به چشم می خورد (فرآء، ج ۳: ۳۰۲).

معانی القرآن با مقدمه محمد علی نجار و احمد یوسف نجاتی در ۳ جلد توسط انتشارات عالم الکتب بیروت منتشر شده است و در مقدمه کتاب (صص، ۱۵-۱) اشاره ای به انتخاب عنوان «معانی القرآن» برای این اثر فرآء نشده است و احتمالاً به جهت اشتها این عنوان است که از این اثر در زمره کتب «اعراب القرآن» یاد نشده است (برای نمونه نک: حاجی خلیفه، ج ۱، ص ۱۲۳؛ عیساوی: ۱۴۹-۱۳۳).

فرآء در این کتاب آیاتی برگزیده از تمامی سوره های قرآن کریم را مورد بحث قرار می دهد و مباحث کتاب اگر چه منحصر به نحو و اعراب نیست؛ ولی کثرت این مطالب در سرتاسر کتاب قابل مشاهده است.

۴- اعراب القرآن اثر ابو عبیده

ابو عبیده مَعْمَر بن مُثَنَّى تَمیمی م/ ۲۰۹ ق، از بزرگان لغت و ادب و از پیشگامان عرصه تألیف در غریب القرآن و غریب الحدیث بوده است، از آثار وی که ابن ندیم از آن یاد کرده است، کتاب اعراب القرآن می باشد (ابن ندیم، ص ۷۹) نسخه خطی این اثر بنا به اظهار نظر زرکلی موجود می باشد (الاعلام، ج ۷، ص ۲۷۲)، اما در الفهرس الشامل از نسخه خطی این اثر یاد نشده است، به احتمال فراوان نسخه‌ای که زرکلی از آن یاد کرده است، همان است که در دار الکتب قاهره به نام اعراب القرآن به شماره (۷۴۳) ثبت شده است و به "العلامه التمیمی" نسبت داده شده است^۱.

۵- اعراب القرآن نگاشته اخفش اوسط

أبو الحسن، سعید بن مُسْعَدَة مُجَاشِعِی، م/ ۲۱۵ هـ ق، معروف به اخفش اوسط از نحویان و شاگردان خلیل بن احمد و سیبویه و نویسنده آثاری چند در ادب عربی می باشد. از جمله نگاشته‌های او که از آن یاد شده است، تفسیر معانی القرآن می باشد (ذهبی، ج ۱۰: ۲۰۶؛ ابن خلکان، ج ۲: ۳۸۱؛ زرکلی، ج ۳: ۱۰۱) از این اثر نسخه‌ای خطی به نام معانی القرآن در کتابخانه آستانه امام رضا (ع) وجود دارد (مؤسسه آل البيت، الفهرس الشامل، مخطوطات التفسیر و علومه، ج ۱، ص ۲۶)؛ اما از نگاشته او در اعراب القرآن به ندرت یاد شده است، تنها ریاض زاده، م/ ۱۰۷۸ هـ ق، از "اعراب القرآن" در کنار تألیفات دیگر وی نام می برد (اسماء الکتب المتمم لکشف الظنون، ص ۵۵)، این در حالی است که در کتاب‌های فهرست دیگر و فهرس نسخ خطی از این اثر یاد نشده است.

گفتنی است که انتشارات دار القلم دمشق در ۱۹۸۷ میلادی کتابی با عنوان "منهج الاخفش فی اعراب القرآن" نگاشته احمد محمد خراط منتشر کرده است.

۶- اعراب القرآن ابن حبيب

ابن حبيب، عبد الملك بن حبيب م/ ۲۳۸ هـ ق، که از او به القاب السلمی، القُرطبي و الایبیری یاد شده است، از فقهاء مالکی مذهب اندلس بوده است. وی بیش از هزار تصنیف داشته است که از آنها کتابی در اعراب القرآن می باشد، حاجی خلیفه آن را الواضحة فی اعراب القرآن نامیده است (حاجی خلیفه، ج ۱: ۱۲۳؛ ج ۲، ۱۹۹۶؛ زرکلی، ۴ / ۱۵۷) ولی در گزارش اسماعیل پاشا دو کتاب اعراب القرآن و الواضحة فی اعراب الفاتحة به وی نسبت داده شده است (اسماعیل پاشا، ج ۱: ۶۲۴).

۷- الواضحة فی اعراب الفاتحة

از ابن حبيب نگاشته ای مستقل در اعراب سوره نخست قرآن با عنوان «الواضحة فی اعراب الفاتحة» گزارش شده است (اسماعیل پاشا، ج ۱: ۶۲۴).

۸- اعراب القرآن سجستانی

ابو حاتم، سهل بن محمد سجستانی م/ ۲۴۸ ق، مقری، نحوی و لغت شناس و استاد بزرگانی همانند ابو العباس مبرد است، از جمله آثار وی: کتاب اعراب القرآن می باشد (ذهبی، ج ۱۲: ۲۶۹؛ حاجی خلیفه، ج ۱، ص ۱۲۳).

۹- اعراب القرآن اثر ابن قتیبة

ابو محمد، عبدالله بن مسلم بن قتیبة دینوری م/ ۲۷۶ ق، از بزرگان ادب و نویسنده نام آشنای کتاب «المعارف» است، ابن ندیم او را دانشمندی در لغت، نحو، غریب القرآن و معانی القرآن که دارای تألیفات بسیاری است، دانسته است، از جمله کتاب های وی، کتاب اعراب القرآن می باشد (ابن ندیم: ۱۱۵؛ ذهبی، ج ۱۳: ۲۹۷).

نسخه ای در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران با عنوان "شرح مشکلات اعراب القرآن" به شماره [۱۴۴۱] متعلق به قرن هفتم هجری موجود است، این

اثر از اول قرآن تا سوره معارج می باشد، فهرست نویسان مؤسسه آل البیت از آن در ذیل "مشکل القرآن" یاد کرده‌اند (موسسه آل البیت: ۲۸-۲۹)، ابن قتیبة "تأویل مشکل القرآن" را در دفاع از قرآن کریم، و نه در اعراب قرآن، در مقابل شبهات و تردیدهای ملحدان و مخالفان تألیف کرده است، و در این خصوص از دانش عربی و تفسیر بهره برده است (ابن قتیبة: ۲۳)، این کتاب در چند باب تنظیم شده است و بر اساس سوره های قرآن تدوین نشده است، از این رو بعید است که نظر فهرست نویسان یاد شده، مقرون به صحت باشد.

تأویل مشکل القرآن همان است که ناصر خسرو از آن یاد کرده است:

گوئی قتیبی مشکل قرآن بگشاده است تکیه زده‌ای خیره بر آن خشک شده نال

۱۰- اعراب القرآن نگاشته مبرد

ابو العباس محمد بن یزید بصری ملقب به مبرد، م/ ۲۸۶ ق، پیشوای دانش عربی در زمان خویش و از ائمه ادب و تاریخ است و مهمترین اثر وی الکامل فی اللغة و الادب می باشد، از کتاب های وی که ابن ندیم از آن یاد کرده است، «کتاب اعراب القرآن» می باشد (ابن ندیم: ۸۸) حاجی خلیفه، مبرد را از پیشتازان تألیف در این عرصه دانسته است (حاجی خلیفه، ج ۱: ۱۲۳)، گفتنی است که صاحب الذریعه از این کتاب با عنوان های «اعراب القرآن» و «تفسیر اعراب القرآن» یاد کرده است (آقابزرگ تهرانی، ج ۲: ۲۳۶؛ ج ۴: ۲۶۱)، علامه سید محسن امین وی را از مؤلفان شیعه در اعراب القرآن دانسته است (امین، ج ۱: ۱۲۹)

۱۱- اعراب مشکل القرآن

ابو العباس، احمد بن یحیی، م/ ۲۹۱ ق، مشهور به ثعلب، امام اهل کوفه در نحو و لغت بوده است، او از پیشگامان تألیف در اعراب القرآن به شمار می آید (حاجی خلیفه، ج ۱: ۱۲۳)، رافعی، م/ ۲۲۳ ق در التدوین، در چند مورد از کتاب وی با عنوان «اعراب مشکل القرآن» یاد می کند (رافعی، ج ۲: ۱۵۳، ۱۷۹؛ ج ۳: ۳، ۴۱۴، ۲۵۹)، ولی در یک جا از "اعراب القرآن" نام برده است و در جایی دیگر از مشکل القرآن یاد کرده است (همان، ج ۱، ص ۱۹۱؛ ج ۲،

ص ۴۱۶)، بعید به نظر می رسد که این عناوین متعدد مربوط به چند کتاب باشد؛ زیرا سماع این کتب و روایت آنها در تمامی این موارد از أبو علی الخضر بن أحمد از أبو الحسن القطان از ثعلب می باشد، ذهبی، ۷۴۸ هـ.ق، نیز از آن به «اعراب القرآن» یاد کرده است (ذهبی، ج ۲۲، ص ۸۴؛ و نیز رک: زرکلی، ج ۱: ۲۶۷)، اندکی از آراء ثعلب در اعراب قرآن را می توان در تدوین یافت (رافعی، ج ۳، صص ۳، ۲۵۹).

۱۲- سراج الهدی فی القرآن و مشکله و اعرابه

ابو الیسر، ابراهیم بن احمد شیبانی، م/ ۲۹۸ق، معروف به ریاضی کاتب و ادیب و سرپرست دیوان انشاء در حکومت فاطمی ها بوده است، از آثار وی سراج الهدی در قرآن مشکل و اعراب آن می باشد (اسماعیل پاشا، ج ۹: ۲؛ همان، هدیه العارفین، ج ۱، ص ۴؛ زرکلی، ج ۱: ۶۰)

۱۳- اعراب القرآن منسوب به زجاج

ابو اسحاق، ابراهیم بن سَری ملقب به زجاج، م/ ۳۱۱ هـ.ق، از نویان و آگاهان به لغت عربی می باشد، از جمله کتاب های وی که به چاپ رسیده است «اعراب القرآن» می باشد (زرکلی، ج ۱: ۴۰)، ابن ندیم در ضمن برشمردن از آثار زجاج از این کتاب نامی نبرده است؛ اما به کتاب «معانی القرآن» وی اشاره می کند (الفهرست: ۹۰)، معانی القرآن از منابع زمخشری در تألیف کشف بوده است (حاجی خلیفه ج ۲: ۱۴۵۹).

فؤاد سزگین اشاره می کند که اعراب القرآن زجاج به معانی القرآن و اعرابه نیز شهرت دارد؛ (گلببرگ: ۳۱۳) اما زرکلی به هنگام برشمردن آثار زجاج از هر دو کتاب نام می برد و اشاره دارد که معانی القرآن مخطوط است و اعراب القرآن به چاپ رسیده است (زرکلی، ج ۱: ۴۰)، نسخ خطی متعددی از هر دو کتاب به ویژه معانی القرآن در کتابخانه های معتبر جهان وجود دارد (مؤسسه آل البیت، ج ۱: ۴۱-۴۰).

اعراب القرآن مطبوع مشتمل بر نمود بخش می باشد که نویسنده در هر یک پی گیری یکی از مباحث نحوی در قرآن است. برای نمونه برخی از عناوین این کتاب به این قرار است:

الأول: ماورد فی التنزیل من اضممار الجمل

الثانی: ما جاء من حذف المضاف فی التنزیل

الثالث: ما جاء فی التنزیل معطوفاً بالواو و الفاء و ثم ...

کتاب اعراب القرآن به سال ۱۴۰۶ با تحقیق ابراهیم الایاری توسط دارالکتب اللبنانیه به چاپ رسیده است.

گفتنی است که علامه احمد راتب طی دو مقاله که در مجله مجمع اللغة العربیه (مجلد ۴۸، جزء ۴، ۱۹۷۳ م) منتشر کرده است کتاب را از آن زجاج ندانسته است؛ بلکه آن را الجواهر اثر علی بن حسین باقولی، معروف به جامع العلوم م/۵۴۳ هـ ق، دانسته است.

(نک: <http://www.almeshkat.net/book/open.php?cat=7?book=1411>)

۱۴- اعراب القرآن نِطْوِیَه

ابو عبدالله، ابراهیم بن محمد، نِطْوِیَه. م/۳۲۳ بزرگ دانش نحو و از شاگردان ثعلب و میرد بوده است، وی از فقیهان مکتب ظاهری و حافظ قرآن بوده و از کتاب های وی «اعراب القرآن» می باشد (نمازی شاهرودی، ج ۱: ۱۹۷)

زرکلی متذکر می شود که از تألیفات وی نشانی و خبری در دست نیست (زرکلی، ج ۱: ۱۶۱).

۱۵- اعراب القرآن اثر نحّاس

ابو جعفر احمد بن محمد نحّاس م/۳۳۸ هـ ق، مفسر و ادیب نامور مصری، و بنا به تعبیر ذهبی «العلامة، امام العربیة» (ذهبی، ج ۱۵: ۴۰۱)، دارای تصانیفی چند در تفسیر و علوم قرآنی و ادب عربی است که یکی از آنها اعراب القرآن می باشد

(همان جا؛ ابن خَلَّکان: ۹۹؛ حاجی خلیفه، ج ۱: ۱۲۳؛ زرکلی، ج ۱: ۲۰۸، فیروزآبادی: ۸).

بنا به توصیف فهرست نویسان مؤسسه آل الیبت اردن، نحاس در این اثر به تبیین مسائل نحوی و ذکر قراءات پرداخته است (مؤسسه آل الیبت، ج ۱: ۵۰)، هشت نسخه خطی از اعراب القرآن گزارش شده است که نسخه کتابخانه عمومی استانبول به شماره [10/246] از سوره غافر تا سوره عادیات را در بردارد و نسخه کتابخانه تیموریه به شماره [۱۷۸] از سوره یس تا پایان قرآن کریم می باشد (همان جا).

۱۶- ریاضة اللسنة فی اعراب القرآن

ابو بکر، محمد بن عبدالله معروف به ابن اُشته اصفهانی م/ ۳۶۰ ق، از دانشمندان علم قرائت و دانش عربی است، ابن ندیم کتاب ریاضة اللسنة فی اعراب القرآن و معاینه را از تألیفات وی دانسته است (ابن ندیم، ج ۱: ۵۱).

۱۷- اعراب ثلاثین سورة

معمولاً این اثر را از آن ابو عبدالله حسین بن احمد معروف به ابن خالویه، م/ ۳۷۰ هـ ق، که از لغویان و نحویان برجسته بوده است، می دانند. وی همدانی و ساکن حلب بوده است و در نزد حمدانیان مقامی بس رفیع داشته است (زرکلی، ج ۲: ۲۳۱)، ابن خَلَّکان، م/ ۶۸۱ هـ ق، می نویسد وی در کتاب کوچکی به نام «الآل»، اسامی ائمه اثنی عشر و تاریخ ایشان را نوشته است (ابن خَلَّکان، ج ۲: ۱۷۹)، ابن حجر می نویسد: ابن ابی طی او را امامی دانسته و متذکر می شود که در «کتاب لیس» مطالبی آورده است که تشیع وی را نشان می دهد (ابن حجر عسقلانی، ج ۲: ۲۶۷).

در الذریعه از دو عنوان «کتاب الآل» سخن به میان آمده است. اولی به شماره ۱۸۰ که آن را از حسین بن احمد بن خالویه، ابو عبدالله نحوی، ساکن حلب دانسته است و در ذیل آن به سخن یافعی و ابن خَلَّکان در ذکر ائمه اثنی

عشر اشاره می کند، دیگری به شماره ۱۸۱، که از آن شیخ ابو الحسن علی بن محمد بن یوسف بن مهجور معروف به ابن خالویه می داند و متذکر می گردد که این ابن خالویه نه آن ابن خالویه ساکن حلب است و نه آن که به نام ابو عبدالله حسن شافعی که «طارقیه» (نام دیگر اعراب ثلاثین سوره) را نگاشته است (آقابزرگ تهرانی، ج ۱، ص ۳۸).

بنا به نظر صاحب ریاض العلماء، اعراب ثلاثین سوره از آن شیخ ابو عبدالله حسن شافعی که به دو واسطه از محمد بن ادریس شافعی م/ ۲۵۴ هـ ق، روایت می کند، می باشد (آقابزرگ تهرانی، ج ۲، ص ۲۳۵)، بنابراین بنا به استظهار صاحب ریاض و صاحب الذریعه، اعراب ثلاثین سوره، نگاشته حسین بن احمد بن خالویه شیعی مذهب نبوده؛ بلکه ابو عبدالله حسن شافعی مؤلف آن می باشد، آن چه می تواند مؤیدی بر انتساب کتاب به فردی شافعی باشد، این است که در کتابخانه چستر بیتی نسخه ای خطی از اثری به نام "اعراب ثلاثین سورة من القرآن" به شماره [1-4837] که به سال ۸۷۷ هـ ق، کتابت شده موجود است، این کتاب بنا بر نظر فهرست نویسان کتابخانه از آن محب الدین، ابو عبد الله محمد بن خلیل بن محمد شافعی معروف به البصرویی، م/ ح ۸۸۹ هـ ق، است و به خط خود مؤلف می باشد. (مؤسسه آل البیت، ج ۱: ۵۰۶)

و اما آنچه انتساب کتاب را به نویسندگانی شیعی مورد سؤال قرار می دهد بحث از اعراب آمین و معنای آن و سخن از استحباب و یا وجوب آن در پایان اعراب سوره حمد می باشد (ابن خالویه: ۳۶-۳۴)؛ همو، ابن خالویه: ۱۱۳؛ و نیز نک: آقا بزرگ تهرانی، ج ۱۵: ۱۳۳؛ امین، ج ۵: ۴۲۲)، اما کتاب با عبارت: «قال ابو عبدالله الحسين بن احمد بن خالویه النحوی...» آغاز می شود (ابن خالویه: ۳؛ همو، ابن خالویه: ۳۷) و این عبارت با نظر صاحب ریاض و صاحب الذریعه است، همخوانی ندارد و از این رو نمی توان درباره نویسنده کتاب به قطع و یقین اظهار نظر کرد.

ابن ندیم از این اثر با عنوان «کتاب اعراب ثلاثین سورة من القرآن» یاد می کند و بدون پرداختن به مناقشات آن را از ابن خالویه دانسته است (ابن ندیم:

۵۲). اگر چه در برخی از منابع از آن به کتاب «اعراب ثلاثین سورة من القرآن العزیز» یاد شده است (ابن خَلْکَان، ج ۲: ۱۷۹؛ زرکلی، ج ۲: ۲۳۱)، این کتاب به جهت اینکه اعراب سوره طارق به بعد را در بر دارد، الطارقیه نیز خوانده می شود. صاحب الذریعه آن را با عنوان الطارقیه فی اعراب ثلاثین سورة من المُفَصَّل معرفی کرده است (ج ۱۵: ۱۳۳). پانزده نسخه خطی از الطارقیه در کتابخانه های معتبر جهان وجود دارد (مؤسسه آل البیت، ج ۱: ۵۴)، یکی از این نسخ به شماره [۸۴] در کتابخانه محمد مراد استانبول با عنوان "تفسیر ابن خالویه" می باشد (همان جا).

این اثر با عنوان "اعراب ثلاثین سورة من القرآن الکریم" به تحقیق عبد الرحیم محمود در بیروت به سال ۱۹۸۵ میلادی توسط انتشارات الهلال در یک جلد و ۲۴۵ صفحه به چاپ رسیده است و با عنوان "کتاب الطارقیه فی اعراب ثلاثین سورة من المُفَصَّل" به تحقیق محمد محمد فهمی عمر به سال ۲۰۰۶ میلادی در مدینه منوره به وسیله انتشارات دار الزمان در یک جلد و ۵۲۰ صفحه منتشر شده است.

ابن خالویه متذکر می شود که در این کتاب شرح اصول هر حرف و تلخیص فروع آن و یاد کردن از مشکل آن همراه با بیان مصادر و صیغه های تنبیه و جمع، آمده است تا کمکی باشد در اعراب القرآن (ابن خالویه: ۳)، کتاب با اعراب استعاذه و تسمیه آغاز و سپس با عنوان "اعراب ام القرآن و معانیها"، به اعراب سوره نخست قرآن کریم می پردازد و در پایان از اعراب آمین و معانی آن سخن گفته و سپس اعراب سوره طارق تا پایان قرآن کریم ذکر شده است.

۱۸- اعراب القرآن اثر ابو علی فارسی

ابو علی فارسی م/ ۳۷۷ ق، از برجسته ترین دانشمندان علم نحو می باشد، از آثار او در دانش قرائت، کتاب الحجة فی علل القراءات (یا تعلیل القراءات) می باشد که به چاپ رسیده است (نک: خطیب بغدادی، ج ۷: ۲۷۵؛ اسماعیل پاشا، ایضاح المکنون، ج ۲، ص ۲۸۸؛ زرکلی، ج ۲، ص ۱۷۹)، اما هیچیک از

متقدمان و صاحبان فهرست، کتاب اعراب القرآن را به او نسبت نداده اند، صاحب الذریعه با استناد به فهرست کتابخانه خدیویه مصر، وجود این کتاب را در آن کتابخانه گزارش کرده است (آقا بزرگ تهرانی، الذریعه، ج ۲، ص ۲۳۵ و نیز رک همان، ص ۲۶۱ زیر عنوان تفسیر اعراب القرآن)، نسخه‌ای به نام "الاغفال فی اعراب القرآن" در کتابخانه اوقاف طرابلس لیبی به شماره [94] متعلق به قرن هفتم هجری موجود است (مؤسسه آل البیت، ج ۱: ۶۱)، احتمالاً این کتاب همان است که به نام "الاغفال فیما أغفله الزجاج من المعانی" شناخته می‌شود و ابن ندیم نیز به آن اشاره کرده است (ابن ندیم، ۹۵؛ ابن خلکان، ج ۲: ۸۱).

۱۹- غریب اعراب القرآن

ابو الحسین، احمد بن فارس م/ ۳۷۵ یا ۳۹۵ ق، از بزرگان لغت و ادب عربی است، بدیع الزمان و صاحب بن عبّاد از شاگردان او به شمار می‌رفته اند، مقایس اللغه و المجمال از مشهورترین تألیفات وی می‌باشند (زرکلی، ج ۱: ۱۹۳). از جمله کتاب‌های وی «کتاب اعراب القرآن» می‌باشد (نک: سیوطی: ۱۵؛ ابن دمیاطی، ۴۶؛ حموی ذیل عنوان: احمد بن فارس بن زکریا اللغوی؛ آقا بزرگ تهرانی، ج ۱۶: ۴۶).

۲۰- اعراب القرآن منسوب به تمیمی

ابو عبد الله، محمد بن احمد تمیمی مقدسی، م/ حدود ۳۹۰ هـ ق، پزشک و گیاه‌شناس فلسطینی، از آثار وی کتاب السر المصون والعلم المکنون که منافع القرآن و خواص القرآن نامیده می‌شود، می‌باشد (زرکلی، ج ۵: ۳۱۳)، در دار الکتب قاهره نسخه‌ای خطی به نام اعراب القرآن به شماره [743] به "العلامه التمیمی" نسبت داده شده است، این نسخه در بردارنده سوره یس تا پایان قرآن کریم می‌باشد، در الفهرس الشامل که به معرفی نسخ خطی عربی اختصاص دارد، این اثر زیر عنوان: التمیمی (ابو عبد الله، محمد بن احمد بن سعید الحکیم

الطیب) ثبت شده است (مؤسسه آل البیت، ج ۱: ۶۲، ونک: عیساوی : ۱۳۶)، با ملاحظه تخصص تیمی در پزشکی و گیاه شناسی و نسبت داده نشدن کتابی در اعراب القرآن به وی از سوی کتاب شناسان و تراجم نویسان نمی‌توان به این انتساب به دیده یقین نگریست و چه بسا این کتاب همان اعراب القرآن اثر ابو عبیده معمر بن مثنی تیمی باشد که به اشتباه به تیمی طیب نسبت داده شده است. آنچه این احتمال را تقویت می‌کند، این است که در کتاب‌های تراجم یا فهارس عنوان "العلامة التیمی" دیده نمی‌شود و تیمی پزشکی، "الحکیم التیمی" خوانده می‌شود؛ ولی ابن حجر، ابو عبیده را "العلامة التیمی" خوانده است ابن حجر عسقلانی، ج ۷: ۳۹۵) و نیز زرکلی از وجود نسخه خطی اعراب القرآن ابو عبیده خبر داده است (زرکلی، ج ۷: ۲۷۲)، ولی در الفهرس الشامل در ضمن آثار خطی موجود او، از این اثر یاد نشده است، و با ملاحظه دقت زرکلی در نقل مطالب، احتمال اشتباه فهرست نویسان زیاد می‌باشد.

۲۱- تفسیر مشکل اعراب القرآن

قاضی أبوالفرج مُعَافَى بن زکریا جریری نهروانی، م/۳۹۰ هـ ق، معروف به ابن طرّار، ادیب، فقیه و محدث، خطیب بغدادی او را اعلم اهل زمانش در فقه، نحو، لغت و علوم ادبی دانسته است، وی آثاری در ادب و تفسیر به رشته تحریر در آورده است، البیان الموجز عن علوم القرآن المعجز از جمله آنها است (خطیب بغدادی، ج ۱۳: ۲۳۰؛ زرکلی، ج ۷: ۲۶۰).

در کتابخانه دانشگاه پرینستون (مجموعه گاریت بخش یهودا)^۲، اثری متعلق به قرن دهم هجری با عنوان تفسیر مشکل اعراب القرآن به شماره-322 [228] (به النهروانی (المُعَافَى بن زکریا الجریری) نسبت داده شده است (مؤسسه آل البیت، ج ۱: ۶۴)، اما در منابع دیگر کتاب شناسی و تراجم و جز آنها اثری از این انتساب مشاهده نمی‌شود.

۲۲- اعراب القرآن، نگاشته ابن کردان

علی بن طلحة، م/ ۴۲۴ هـ ق، مشهور ابن کردان نحوی، از شاگردان ابو علی فارسی، م/ ۳۷۷ هـ ق، و ابو الحسن رُمّانی م/ ۳۸۴ هـ ق، او کتابی بزرگ در اعراب القرآن به رشته تحریر در آورد که در حدود پانزده جلد بوده است، ابن کردان خود، پیش از مرگ این کتاب را شسته و از بین برده است! (نک: حموی، ذیل عنوان علی بن طلحة بن کردان؛ ذهبی، ج ۱۷: ۴۲۷؛ همو، ذهبی، ج ۲۹: ۱۳۴-۱۳۳؛ صفدی، ج ۱۹: ۲۰۹؛ کحالة، ج ۷: ۱۱۳).

۲۳- البیان فی اعراب القرآن

ابو عمر احمد بن محمد معافری طَلْمَنکی، م/ ۴۲۹ ق، مفسّر، محدث و مقری اندلسی، او نخستین فردی است که علم قراءات را به اندلس وارد کرده (ابن جزری، ج ۱: ۳۴؛ زرکلی، ج ۱: ۲۱۳) از آثار وی البیان فی اعراب القرآن می باشد (همان؛ کحالة، ج ۲: ۱۲۳-۱۲۴).

۲۴- اعراب القرآن نگاشته حَوْفی

ابو الحسن علی بن ابراهیم حَوْفی، م/ ۴۳۰ ق، از دانشمندان علم تفسیر و نحو، نویسنده البرهان فی تفسیر (یا علوم) القرآن و آثار دیگری که به تعبیر ابن خَلْکان مردم به آنها مشغول شده اند (نک: ج ۳: ۳۰۱؛ زرکلی، ج ۴: ۲۵۰).
از جمله آثار وی کتابی در اعراب القرآن می باشد (ابن خَلْکان، ج ۳: ۳۰۱)، فیروزآبادی «اعراب القرآن العظیم» را از آثار وی می داند^۳ (فیروز آبادی: ۳۹) و زرکشی کتاب حَوْفی را واضح ترین تألیف در حوزه اعراب القرآن دانسته است (زرکشی، ج ۱: ۳۰۱؛ حاجی خلیفه، ج ۲: ۱۲۲).
بنا به اظهار نظر نویسندگان الفهرس الشامل، کتاب "اعراب القرآن" اثر اسماعیل بن خلف سرقسطی، م/ ۴۵۵ ق، خلاصه البرهان حَوْفی می باشد (مؤسسه آل البیت، ج ۱: ۹۴؛ ۱۰۰)، این سخن می تواند، به معنای این باشد که البرهان همان کتابی است که فیروزآبادی از آن یاد کرده است، آنچه این نظر

را تقویت می کند، این است که زرکشی و دیگران نام اثر او را در اعراب القرآن ذکر نکرده اند و علاوه بر آن از نسخ خطی اعراب القرآن نیز گزارشی در دست نداریم و این در حالی است که یازده نسخه از البرهان گزارش شده است (همان، ص ۹۳).

۲۵- مشکل اعراب القرآن

مکی بن ابی طالب قیسی م/۴۳۷ ق، فقیه و مقرر اندلسی، ابن جزری در غایة النهایة از او با عنوان «علامه، محقق، عارف، استاذ القراء و المجودین» یاد کرده است، بیشتر تألیفات وی در حوزه قرائت قرآن کریم می باشد و بنا به تحقیقات خانم دکتر شبلی تنها ۴۶ تألیف در قرائت دارد (شبلی، ج ۱: ۲۵).

از وی تألیفی در اعراب القرآن به نام مشکل اعراب القرآن به یادگار مانده است، زرکشی این تألیف را از جمله بهترین آثار در حوزه اعراب القرآن می داند، و فیروزآبادی از آن به «المشکل فی اعراب القرآن» یاد کرده است. (فیروزآبادی، ص ۷۷) این اثر تنها در اعراب آیات مشکل قرآن کریم است (نک: حاجی خلیفه، ج ۱: ۱۲۲، سیوطی، ج ۱: ۵۷۵).

از «مشکل اعراب القرآن» سی و شش نسخه خطی در کتابخانه های جهان گزارش شده است که کهن ترین آنها متعلق به سال ۴۴۰ هـ ق به شماره [۳۵۶۰] در کتابخانه چستر بییتی به ثبت رسیده است (مؤسسه آل البیت، ج ۱: ۹۷-۹۶)، وجود این تعداد معتابه از نسخ خطی خود، گویای اعتبار این کتاب در نزد دانش پژوهان قرآنی دارد، این اثر به تحقیق دکتر حاتم صالح الضامن در دو جلد توسط چاپخانه سلمان الاعظمی در بغداد به سال ۱۹۷۵ م، به چاپ رسیده است و چاپ دوم آن توسط مؤسسه الرسالة در بیروت به سال ۱۴۰۵ هـ ق، منتشر شده است.

جلد نخست این کتاب، در بردارنده مشکل اعراب الاستفتاح (البسمة) و اعراب آیات مشکل هیجده سوره نخست قرآن کریم است، در جلد دوم، اعراب این نمونه آیات را از سوره مریم تا پایان قرآن کریم شاهد هستیم.

۲۶- اعراب القرآن ناشناس

صاحب الذریعه از کتابی بزرگ در اعراب القرآن گزارش می کند که بخش پنجم آن را در نزد شیخ عباس قمی دیده است، در پایان آن آمده است که بخش ششم با آیه «وَمَا تُرْسِلُ الْمُرْسَلِينَ إِلَّا مُبَشِّرِينَ وَ مُنذِرِينَ» آغاز می شود، نویسنده این بخش را در صفر سال ۴۴۶ قمری به پایان رسانده است، وی آیاتی را ذکر می کند و سپس به اعراب آنها پرداخته و آنگاه به اختلاف قراءات در آن آیات اشاره می کند. مرحوم آقا بزرگ تهرانی نویسنده را از شیعیان معرفی کرده است: اعراب القرآن کبیر لبعض الاصحاح... (آقا بزرگ تهرانی، ج ۲: ۳۵).

۲۷- اعراب القرآن اثر سرقسطی

ابو طاهر، اسماعیل بن خلف صقلی معروف به سرقسطی، م/ ۴۵۵ق، از دانشمندان قرائت، کتاب «العنوان فی قراءات السبعة القراء» وی مورد اعتماد اهل قرائت می باشد (کحالة، ج ۲: ۲۶۸؛ زرکلی، ج ۱: ۳۱۳).

حموی در معجم الأدباء می نویسد: او کتاب اعراب القراءات را در نه جلد بزرگ تصنیف کرد (حموی، ذیل عنوان اسماعیل بن خلف)، حاجی خلیفه بدون اشاره به نام کتاب وی، اسماعیل بن خلف را از متقدمان در تصنیف اعراب القرآن می داند و اشاره دارد که کتاب وی در نه جلد بوده است (حاجی خلیفه، ج ۱: ۱۲۳)؛ کحالة، ج ۲: ۲۶۸) ادنه وی، م/ قرن ۱۱ق، وی را مصنف اعراب القرآن در ده جلد معرفی کرده است (سیوطی: ۱۲۲) زرکلی «اعراب القرآن» را از آثار وی می داند (الاعلام، ج ۱: ۳۱۳) و به نظر می رسد که همه این توصیف ها، در وصف یک اثر بیشتر نبوده و کتاب مورد گفتگو با دو عنوان معرفی شد باشد.

نویسندگان الفهرس الشامل، ضمن بر شمردن چهار نسخه خطی "اعراب القرآن"، آن را خلاصه البرهان اثر علی بن ابراهیم حوفی، م/ ۴۳۰ق، می دانند (مؤسسه آل البيت، ج ۱: ۹۴؛ ۱۰۰)،

۲۸- اعراب القرآن اثر ابن سیده

ابو الحسن علی بن اسماعیل، معروف به ابن سیده، م/ ۴۵۸ هـ ق، از بزرگان نابینای ادب عربی، کتاب المحکم و المحيط الأعظم از آثار معروف وی می باشد (زرکلی، ج ۴: ۲۶۵-۲۶۴)، از دیگر آثار وی که توسط المكتبة الشاملة قابل دسترسی است، اعراب القرآن می باشد، کتاب یاد شده اعراب تمامی سوره های قرآن کریم است. وی کتاب خویش را با اعراب البسملة آغاز کرده است و به بیان لغوی و صرفی کلمات قرآنی پرداخته و ضمن اعراب آیات به توضیحات بلاغی و اختلافات قراءات نیز اشاره می کند.

<http://www.tafsir.org/vb/showthead.php?p=48781=post4878>

کتاب را به دلیل نقل از زمخشری، م/ ۵۳۸ هـ ق و ابن عطیه، م/ ۵۴۲ هـ ق از آن ابن سیده، علی بن اسماعیل، م/ ۴۵۸ هـ ق نمی داند. مضافاً به اینکه هیچ یک از فهرست نویسان و صاحبان کتب تراجم، کتابی با این عنوان را به ابن سیده نسبت نداده اند.

۲۹- استیعاب البیان فی معرفة مشکل اعراب القرآن

این اثر متعلق به ابو عبد الله، محمد بن ابی العافیه (قرن پنجم هجری)، مقرئ و نحوی می باشد، ابن خیر اشیبلی، م/ ۵۷۵ هـ ق، در "فهرسة ما رواه عن شیوخه" از استادش شریح بن محمد رُغینى، م/ ۵۳۹ هـ ق، از کتاب و اینکه وی پیش از به پایان رساندن آن از دنیا رفته است، خبر داده است (ابن خیر، ج ۱: ۸۶)، در کتاب های تراجم و فهرس و جز آنها اطلاعاتی درخور از نویسنده یافت نمی شود و تألیف مورد بحث نیز همانند نویسنده در پرده ابهام باقی می ماند.

۳۰- الملخص فی اعراب القرآن

خطیب تبریزی، ابو زکریا، یحیی بن علی به سال ۵۰۲ هـ ق، از جهان رخت بریسته است، وی از شاگردان عبدالقاهر جرجانی، م/ ۴۷۱ ق، و از ادیبان و لغویان مسلط به علم نحو و عروض، شناخته می شده است (نک: سرکیس، ج ۱: ۶۲۵؛ کحالة، ج ۱۳: ۲۱۴؛ زرکلی، ج ۸: ۱۵۷)، ابن خلکان، کتابی

چهار جلدی در اعراب القرآن با نام الملخص را از خطیب مشاهده کرده است (ابن خلکان، ج ۶: ۱۹۲)، گزارش از این کتاب را می توان در کشف الظنون، هدیة العارفين و دیگر منابع مشاهده کرد (نک: حاجی خلیفه، ج ۱: ۱۲۳؛ اسماعیل پاشا، ج ۲: ۵۱۹؛ کحالة، ج ۱۳: ۲۱۴)، نسخه خطی از این کتاب با عنوان «الملخص فی اعراب القرآن» در کتابخانه ملی پاریس (وایدا به شماره [596]) وجود دارد، این نسخه که فهرست نویسان آن را احتمالاً متعلق به قرن هفتم هجری دانسته اند در بر دارنده سوره انعام تا آخر سوره مؤمنون می باشد (مؤسسه آل البیت، ج ۱: ۱۲۵).

۳۱- اعراب القرآن منسوب به قوام السنة

ابو القاسم، اسماعیل بن محمد اصفهانی معروف به قوام السنة م/ ۵۳۵ هـ ق از بزرگان حدیث و تفسیر و لغت، از جمله آثار وی «الجامع» در تفسیر که به سی جلد می رسد، می باشد، از او تفسیری به زبان فارسی نیز گزارش شده است، وی شارح صحیحین نیز بوده است (نک: حاجی خلیفه، ج ۱: ۲۱۱، ۴۴۲، ۵۵۲، ۵۵۵، ۵۷۱؛ ج ۲، ص ۱۹۰۴)، از آثار وی که سیوطی در طبقات المفسرین از آن یاد کرده است، «اعراب القرآن» می باشد (ص ۲۶)، حاجی خلیفه وی را در زمره قدماء مؤلفین در اعراب القرآن ذکر کرده است (حاجی خلیفه، ج ۱: ۱۲۳) نسخه ای خطی از اعراب القرآن به شماره [3672] در کتابخانه چستربیتی موجود است (زرکلی، ج ۱: ۳۲۳؛ مؤسسه آل البیت، ج ۱: ۱۵۰).

دکتر فائزه بنت عمران المؤید، این کتاب را بر اساس نسخه موجود در کتابخانه چستربیتی تحقیق کرده است و در مقدمه خود بر آن اظهار می دارد که صفحه عنوان کتاب در نسخه چستربیتی موجود نبوده و ایشان با توجه به ذکر نام برخی از مشایخ مؤلف در کتاب، اسلوب نگارش و ... دوران زندگی مؤلف آن را اواخر قرن پنجم هجری دانسته است و از این رو بر نظر فهرست نویسان کتابخانه مبنی بر انتساب کتاب به قوام السنة صحه می گذارد (نک: ص

ز، ح مقدمه کتاب) ولی چنین به نظر می رسد که قبول استدلال محقق محترم به راحتی امکان پذیر نیست؛ چرا که ممکن است این شواهد بر مؤلفی جز قوام السنه نیز صدق کند و از این رو بهتر است تا اثر را منسوب به قوام السنه بدانیم. دکتر مؤید این اثر را به سال ۱۴۱۵ هجری قمری با نام اعراب القرآن در یک جلد و ۵۶۶ صفحه منتشر ساخته است، اعراب القرآن در بردارنده اعراب آیاتی از تمامی سوره های قرآن مجید می باشد. نویسنده، کتاب را با برشمردن سوره های مدنی و مکی به ترتیب مصحف شریف آغاز کرده است و از استثناءات آنها نیز سخن گفته است (ص ۳-۱) و سپس به اعراب بسملة (ص ۱۰-۴) اقدام کرده است و ولی اعراب بخشی از بسملة تا آیه ۱۴ سوره بقره (نک پاروقی ۱ ص ۱۰) دیده نمی شود و چنین به نظر می رسد که بخش هائی از نسخه خطی با افتادگی همراه بوده است. نویسنده در حین اعراب از استشهاد به سخن متقدمان و ارائه شواهد شعری غفلت نکرده و به تناسب از مباحث صرفی و نحوی سخن گفته است.

۳۲- نکت الأعراب فی غریب الإعراب

ابو القاسم محمود بن عمر، جارا لله زمخشری، م/ ۵۳۸ هـ ق، از بزرگان تفسیر و دانش عربی، وی مفسری معتزلی مذهب و ادیبی بی بدیل بوده است، تفسیرش، الکشاف معروف تر از آن است که معرفی گردد، فرهنگ الفائق در غریب الحدیث از دیگر آثار ماندگار وی است، اگر چه تفسیر کشاف آکنده از مباحث نحوی در ارتباط با اعراب آیات قرآن کریم است ولی از او کتابی مستقل در اعراب القرآن نیز گزارش شده است. حموی در معجم الادباء «نکت الأعراب فی غریب الإعراب» را از آثار وی بر می شمارد، این کتاب در غریب اعراب القرآن بوده است و زرکلی آن را رساله ای دانسته است (حموی، ذیل نام محمود عمر بن احمد؛ زرکلی، ج ۷: ۱۷۸)، نسخه ای خطی از این اثر با عنوان «نکت الأعراب فی غریب الإعراب» که به تاریخ ۱۳۷۰ هـ ق، در ۲۱۷ ورقه کتابت شده در دارالکتب قاهره (فؤاد) به شماره [۲۵۱۰۲ب] وجود دارد

(مؤسسه آل البیت، ج ۱: ۱۸۸)، زرکشی آنگاه که از تألیفات اعراب القرآن یاد می کند، «کتاب الزمخشری» را از نیکوترین آثار در این خصوص می داند (زرکشی؛ ج ۱: ۳۰۱). بعید است که مراد وی تفسیر کشاف^۵ باشد؛ چرا که از عبارات وی بر می آید، این کتاب ویژه اعراب القرآن بوده است؛ و قد انتدب الناس لتألیف اعراب القرآن ... و من احسنها ... و کتاب الزمخشری (همان) و از این که کتابی مستقل در اعراب القرآن از زمخشری به جز «نکت الاعراب» گزارش نشده، می توان مراد زرکشی را همین رساله دانست.

۳۳- اعراب القرآن اثر جامع العلوم

ابو الحسن، علی بن الحسین باقولی اصفهانی م/ حدود ۵۴۳ق، دانشمند نحوی و نابینا، او دست به تألیف کتبی در اعراب القرآن زده است، ابو الحسن بیهقی م/ ۵۶۵ هـ ق، شارح نهج البلاغه در کتاب الوشاح او را در نحو و اعراب کعبه ای می داند که فاضلان روزگار خادمان آن هستند/ هو فی النحو و الاعراب کعبه، لها افاضل العصر سده (یاقوت، ج ۲: ۶۴)، اعراب القرآن باقولی، بنا به تحقیق علامه احمد راتب النفاخ، جواهر نام دارد که به اشتباه به زجاج نسبت داده شده است، این نظر مورد تأیید دکتر عبدالقادر سعدی محقق کشف المعضلات اثر دیگر باقولی نیز قرار گرفته و بر آن استدلال کرده است (آرشیو ملتقی اهل الحدیث ۴، ج ۱: ۳۰۵۵) پیشتر در شماره ۱۲ از این اثر و مندرجات آن سخن گفته شد.

۳۴- کشف المعضلات و ایضاح المشكلات

فیروزآبادی، م/ ۸۱۷ق، از اثری از جامع العلوم در اعراب القرآن یاد کرده است و آن را «کشف المعضلات و حل المشكلات و شرح اللمع» نامیده است (فیروزآبادی، ص ۴۴)، صفدی، م/ ۷۶۴ق، از «کشف المعضلات و ایضاح المشكلات فی علل القراءات» یاد کرده است (صفدی، ج ۲۱: ۱۰) و در گزارش حاجی خلیفه، «الکشف فی نکت المعانی و الاعراب و علل القراءات

المروية عن الأئمة السبعة» آمده است (حاجی خلیفه، ج ۲: ۱۴۹۳) و همین عنوان با اندکی تغییر: کشف المعضلات فی ... در هدیه العارفین آمده است (اسماعیل پاشا، ج ۱: ۶۹۷).

دکتر عبدالقادر سعدی به تحقیق این اثر پرداخته است و با عنوان: «کشف المشكلات و ایضاح المعضلات فی اعراب القرآن و علل القراءات» آن را در اردن به چاپ رسانده است و سپس به سال ۱۴۱۵ ه.ق به تحقیق دکتر محمد الدالی با همین عنوان توسط مجمع اللغة العربية در دمشق منتشر شده است.

۳۵- البیان فی غریب اعراب القرآن

ابو البرکات، عبدالرحمن بن محمد مشهور به انباری یا ابن انباری (م/ ۵۷۷ ق)، شیخ ابو البرکات از دانشمندان لغت و ادب و فردی زاهد به شمار می رفته است (زرکلی، ج ۳: ۳۲۷). وی نویسنده آثاری چند در لغت و نحو است که از جمله می توان به الاغراب فی جدل الأعراب اشاره کرد، این اثر توسط سعید افغانی تحقیق شده و در سال ۱۹۵۷م در دمشق به چاپ رسیده است. اسماعیل پاشا در هدیه العارفین، فهرستی از کتابهای وی ارائه کرده است (ج ۱، ص ۵۱۹).

حاجی خلیفه^۷، شیخ ابو البرکات را از متقدمان در تألیف اعراب القرآن دانسته است (حاجی خلیفه، ج ۱: ۱۲۳)، ذهبی از نگاشته او به «اعراب القرآن» یاد کرده است (ذهبی، ج ۲۱ / ۱۱۴) ولی با ملاحظه دیگر منابع، نام کامل کتاب «البیان فی غریب اعراب القرآن» می باشد (نک: اسماعیل پاشا، ج ۱: ۵۱۹، زرکلی، ج ۳: ۳۲۷)، از این کتاب دو نسخه خطی با عنوان البیان فی غریب اعراب القرآن وجود دارد، یکی به شماره [۶۴۴] در دارالکتب قاهره و دیگری به شماره [۲۱۲] در کتابخانه فیض الله افندی، این نسخه در ۲۴۰ ورقه کتابت شده است (مؤسسه آل البيت، ج ۱: ۲۰۶)، کتاب یاد شده به تحقیق دکتر طه عبدالحمید طه در دو جلد به سال ۱۹۸۰ م، در قاهره توسط الهيئة المصرية العامة للكتاب منتشر شده است.

مجلد اول البیان اختصاص به اعراب دو سوره نخست قرآن کریم دارد، ابو البرکات در مقدمه کوتاه خود یادآور می شود که در کتاب خویش غریب اعراب قرآن را به اختصار بیان کرده است (جاحظ، ج ۱: ۳۰). وی پس از مقدمه با عنوان غریب اعراب سورة الفاتحة به تفصیل از اعراب بسمله سخن می گوید و آنگاه به اعراب بقیه آیه های سوره پرداخته و در نهایت از اعراب «آمین» می نویسد، اعراب سوره های دیگر در مجلد دوم آمده است.

۳۶- التبیان فی اعراب القرآن

محب الدین عبدالله بن حسین، ابو البقاء عکبری، م/ ۶۱۶ ق، ادیب، لغوی و صاحب یکی از مشهورترین آثار در اعراب القرآن می باشد، اثر وی التبیان به نام «املاء ما من به الرحمن من وجوه الاعراب و القراءات فی جمیع القرآن» و «ترکیب ابی البقاء» نیز شناخته می شود^۱. وی صاحب تألیفاتی دیگر در حوزه ادب عربی نیز می باشد که از آن جمله می توان به التبیان در شرح دیوان متنبی و شرح المقامات الحریری، اشاره کرد (زرکلی، ج ۴: ۸۰؛ حاجی خلیفه، ج ۱: ۱۲۲؛ سرکیس، ج ۱: ۲۹۴؛ قمی، ج ۱: ۲۱-۲۰)، التبیان مستقلاً و یا در حاشیه دیگر کتب چون تفسیر جلالین منتشر شده است (نک: سرکیس، ج ۱: ۲۹۵-۲۹۴، ج ۲: ۱۶۲۳).

ابو البقاء در این اثر نه تنها به اعراب پرداخته است؛ بلکه مهمترین وجوه قراءات قرآنی را ذکر و وجه اعراب آنها را روشن می نماید و در این بین به ذکر قواعد نحوی پرداخته و نظر خویش را به آراء نحویان پیش از خود مؤید می سازد، او از معنای آیات نیز غفلت نورزیده و در موارد بسیاری معنای کلمه یا جمله را معین کرده و معانی آیه را با در نظر گرفتن قراءات مبین می سازد (ابو البقاء، التبیان، مقدمه محقق، ص ۵).

این اثر به تحقیق علی بن محمد بجاوی در ۲ جلد توسط عیسی البابی الحلبی منتشر شده است و با ظاهری متفاوت در یک جلد در ۳۹۷ صفحه در عمان و ریاض به وسیله بیت الافکار الدولیه انتشار یافته است.

«التبيان» با اعراب «استعاذه» و «تسمیه» آغاز و آنگاه تمامی سوره های قرآن کریم در پی هم و نه چندان مفصل اعراب شده اند.^۹

مطالعه این کتاب نشان می دهد که ابو البقاء به آراء کوفیان بیش از بصریان استناد کرده ولی از دانشمندان پیش از خود، بیش از همه به اخفش، سیبویه، فرّاء، خلیل و ابوعلی فارسی استناد می کند و به ندرت از مبرد، زجاج، نحاس و یا زمخشری یاد کرده است و تنها یک بار از مازنی نام برده است.

۳۷- الواضحة فی اعراب الفاتحة

موفق الدین، عبداللطیف بن یوسف بغدادی، م/ ۶۲۹ هـ ق، معروف به «ابن لباد» و «ابن نقطه» دانشمند شافعی، او دارای تألیفات بسیاری در علوم مختلف از جمله فلسفه، تاریخ، روانشناسی و علم النفس، پزشکی و جز آنها می باشد (نک: سیوطی، ج ۱: ۵۴۱؛ زرکلی، ج ۴: ۶۱)، از جمله آثار بغدادی رساله ای در اعراب سوره مبارکه فاتحة الكتاب با عنوان «الواضحة فی اعراب الفاتحة» می باشد (ذهبی، ج ۲۲: ۳۲۳)، حاجی خلیفه این اثر را در حدود بیست کرّاسه دانسته است و بنا به گزارش ادنه وی در طبقات المفسرین وی پس از اعراب فاتحة الكتاب به تفسیر آن اقدام کرده است (نک: حاجی خلیفه، ج ۲: ۱۹۹۶؛ ادنه وی، طبقات المفسرین، ص ۲۲۶).

۳۸- الفرید فی اعراب القرآن المجید

منتجب الدین حسین بن أبی العزهمدانی، معروف به منتجب^{۱۰}، م/ ۶۴۳ هـ ق، از علماء دانش عربی و قرائت قرآن کریم، از جمله آثار وی شرح شاطبیه در قراءات به نام الدرّة الفریدة و شرح مفصل زمخشری در نحو می باشد (عمر کحالة، ج ۱۳: ۷؛ زرکلی، ج ۷: ۲۹۰)، وی از قدماء مؤلفان در اعراب القرآن می باشد (حاجی خلیفه، ج ۱: ۱۲۳) و زرکشی اثر وی را در جمله بهترین آثار این حوزه ذکر کرده است (زرکشی، ج ۱: ۳۰۱).

سی و هشت نسخه خطی از "الفريد في اعراب القرآن المجيد" در کتابخانه‌های معتبر فهرست شده است که قدیمی ترین آنها متعلق به قرن هفتم هجری به شماره [346-(3830)] در کتابخانه دانشگاه پرینستون (مجموعه گاريت بخش يهودا) ثبت شده است، این نسخه در بردارنده اعراب سوره فاطر تا پایان قرآن کریم می باشد (مؤسسه آل البيت، ج ۱: ۲۵۱-۲۵۰)، وجود این تعداد از نسخ خطی گویای اهمیت آن و اهتمام دانش پژوهان به این اثر می باشد، این کتاب به تحقیق دکتر محمد حسن نمر به سال ۱۴۱۱هـ.ق، در دوحه توسط دار الثقافة منتشر شده است و در سال ۱۴۲۷هـ.ق، به تحقیق محمد نظام الدین فتیح با عنوان "الكتاب الفريد في اعراب القرآن المجيد" در شش جلد در مدینه منوره به وسیله انتشارات دار الزمان در دسترس علاقه‌مندان قرار گرفته است.

گفتنی است که در کتابخانه لاله لی استانبول اثری با عنوان "الكتاب الفريد في اعراب القرآن المجيد" به شماره [79] به اخفش اصغر، أبو المحاسن علی بن سلیمان، م/۳۱۵هـ.ق، نسبت داده شده است (مؤسسه آل البيت، ج ۱: ۴۱) و این در حالی است که در کتاب های فهرست، تفسیر و علوم قرآن اثری از این انتساب به چشم نمی خورد و قطعاً به همین دلیل است که نویسنده علم اعراب القرآن به کار فهرست نویسان این کتابخانه به دیده شک می نگرد (عیساوی، ص ۱۳۶ پاورقی ۳).

نتیجه

با ملاحظه بررسی ۳۸ عنوان کتاب در حوزه اعراب القرآن که از قرن دوم تا قرن هفتم هجری به رشته تحریر درآمده است، در می یابیم که نگارش در اعراب القرآن در حوزه های مختلف آن اعم از اعراب تمامی قرآن کریم، بخش هایی از مصحف شریف و یا اعراب مشکل قرآن، پیوسته ادامه داشته است. نگارنده این مقاله در راستای شناخت این کتب و نویسندگان و پی گیر چگونگی تألیف این آثار و وجود نسخ چاپی و خطی آنها بوده است و همچنین

به نمونه های اشتباهاتی که در این حوزه، به ویژه در انتساب برخی از آثار به نویسندگان دیگر رخ داده است، سخن گفته است.

یادداشتها

- ۱- ص ۱۶۱، نک: همین نوشتار ش ۲۰: اعراب القرآن منسوب به تمیمی
- ۲- ص ۱۷۰ (Yahuda section in The Garrett Collection)
- ۳- ص ۱۷۱، مراد سیبویه از الکوفی در عبارت «قال الکوفی» در سرتاسر «الکتاب»، رؤاسی می باشد (ابن ندیم، الفهرست، ۹۶: زرکلی، ج ۶، ص ۲۷۱).
- ۴- ص ۱۷۲، زرکشی بدون اشاره به نام مکی، از آن با عنوان «المشکل» یاد کرده است (البرهان فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۳۰۱).
- ۵- ص ۱۷۷، محقق البرهان، محمد ابوالفضل ابراهیم، مراد از این سخن زرکشی را اعراب قرآن در مطاوی تفسیر کشاف دانسته است (زرکشی، البرهان، ج ۱، ص ۳۰۱، پاورقی ۵)
- ۶- ص ۱۷۸، درباره اختلاف در لقب وی بنگرید: زرکلی، الأعلام، ج ۷، ص ۲۹۰ حاشیه ۳
- ۷- ص ۱۷۸، به درستی مشخص نیست که چرا در کشف الظنون در ذیل کتاب الاغراب و نیز در یادکرد از کتب اعراب قرآن، تاریخ وفات ابوالبرکات را برخلاف بقیة تراجم نویسان، سال ۳۲۸ ه.ق دانسته است (نک ج ۱، صص ۱۲۳، ۱۳۰).
- ۸- ص ۱۷۹، در نسخه های خطی موجود التبیان، این اثر در نسخه ای «التبیان فی اعراب القرآن» و در نسخه دیگری «اعراب القرآن و معرب القرآن الکریم» نامیده شده است (ابوالبقاء العکبری، التبیان، مقدمه محقق، ص ح)
- ۹- ص ۱۸۰، بجاوی، محقق کتاب یادآور می شود که تنها موارد اندکی که شبیه آنها قبلاً اعراب شده مستثنی می باشد (همان، ص ه ۳).

١٠- ص ١٨٠، بر خلاف ديگر منابع، ادنه وى اين كتاب را به پدر منتجب، أبو العز، رشيد الدين محمد بن أحمد همدانى، م/٣١٤هـ ق نسبت داده است (أدنه وى، طبقات المفسرين، ج ١، ص ٥٣)

کتابنامه

١. آقايزرگ تهراني، محسن (محمد محسن) بن على، الذريعة الى تصانيف الشيعة، بيروت، دار الأضواء، ١٤٠٣ هـ ق، چاپ سوم.
٢. آقايزرگ تهراني، ذيل كشف الظنون، به تحقيق: محمد مهدي موسى خراسان، بيروت، دار إحياء التراث العربي، بي تا.
٣. ابن جرير طبرى، محمد، جامع البيان فى تأويل القرآن، به تحقيق أحمد محمد شاکر، مؤسسة الرسالة، ١٤٢٠ هـ ق، چاپ اول.
٤. ابن جزرى، محمد بن محمد، النشر فى القراءات العشر، به تحقيق على محمد الضباع، المطبعة التجارية الكبرى، بي تا.
٥. ابن حجر عسقلانى، احمد، لسان الميزان، به تحقيق دائرة المعارف نظامية هند، بيروت، مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، ١٤٠٦ هـ ق، چاپ سوم.
٦. ابن خالويه، حسين بن احمد، اعراب ثلاثين سورة من القرآن الكريم، به تحقيق عبد الرحيم محمود بيروت، دار الهلال، ١٩٨٥ م.
٧. ابن خالويه، الطارقيه فى اعراب ثلاثين سورة من المَفَصَّل، به تحقيق محمد محمد فهمى عمر، مدينه منوره، دار الزمان، ١٤٢٧ هـ ق، چاپ اول.
٨. ابن خلكان، أحمد بن محمد، وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، به تحقيق إحسان عباس، بيروت، دار صادر.
٩. ابن خير اشبيلي، محمد، فهرسة ابن خير، به تحقيق ابراهيم ابيارى، قاهرة، دارالكتاب المصرى، ١٤١٠ هـ ق، چاپ اول.
١٠. ابن دمياطى، احمد بن أيبك، المستفاد من ذيل تاريخ بغداد، به تحقيق مصطفى عبد القادر عطا، بيروت، دار الكتب العلمية، ١٤١٧ هـ ق، چاپ اول.
١١. ابن نديم، محمد، الفهرست، بيروت، دار المعرفة، ١٣٩٨ هـ ق.

۱۲. ابو البقاء عکبری، عبد الله بن حسين، التبيين في اعراب القرآن، به تحقيق على بن محمد بجاوي، بي جا، عيسى البابي الحلبي، تاريخ مقدمه، ۱۳۹۶ هـ.ق.
۱۳. ادنه وي، أحمد بن محمد، طبقات المفسرين به تحقيق سليمان بن صالح الخزي، المدينة المنورة، مكتبة العلوم والحكم، ۱۹۹۷ م، چاپ اول.
۱۴. اسماعيل پاشا باباني، هدية العارفين، بيروت، دار إحياء التراث العربي، افست از چاپ استانبول ۱۹۵۱ م.
۱۵. إسماعيل پاشا باباني، ايضاح المكنون، به تحقيق محمد شرف الدين يالتقيا، بيروت، دار إحياء التراث العربي، بي تا.
۱۶. أمين، سيد محسن، اعيان الشيعة، به تحقيق حسن أمين، بيروت، دار التعارف للمطبوعات، بي تا.
۱۷. ثعلبي، أحمد بن محمد، الكشف و البيان (تفسير الثعلبي)، به تحقيق ابو محمد بن عاشور، بيروت، دار إحياء التراث العربي، ۱۴۲۲ هـ.ق، چاپ اول.
۱۸. حاجي خليفه، مصطفى بن عبد الله، كشف الظنون، به تحقيق محمد شرف الدين يالتقيا، بيروت، دار إحياء التراث العربي، بي تا.
۱۹. خطيب بغدادى، أحمد بن على، تاريخ بغداد، بيروت، دار الكتب العلمية، بي تا.
۲۰. ذهبى، سير أعلام النبلاء، به تحقيق گروهی از محققين زير نظر شعيب أرناؤوط، مؤسسة الرسالة، ۱۴۰۵ هـ.ق، چاپ سوم.
۲۱. ذهبى، شمس الدين محمد، تاريخ الإسلام و وفيات المشاهير والأعلام، به تحقيق د. عمر عبد السلام تدمرى، بيروت، دار الكتاب العربى، ۱۴۰۷ هـ.ق، چاپ اول.
۲۲. راتب، احمد، مجلة مجمع اللغة العربية
۲۳. <http://www.almeshkat.net/book/open.php?cat=7?book=141>

٢٤. رافعى، عبد الكريم بن محمد، التدوين فى اخبار القزوين، به تحقيق عزي الله عطاردى، بيروت، دار الكتب العلمية، ١٤٠٨ هـ.ق.
٢٥. رياضى زاده، عبد اللطيف، اسماء الكتب المتمم لكشف الظنون، به تحقيق د. محمد تونجى، قاهره، مكتبة الخانجى، بى تا.
٢٦. زركشى، محمد بن بهادر، البرهان فى علوم القرآن، به تحقيق محمد أبو الفضل إبراهيم، بيروت، دار المعرفة، ١٣٩١ هـ.ق.
٢٧. زركلى، خير الدين، الأعلام، بيروت، دار العلم للملايين، ١٩٨٠ م، چاپ پنجم.
٢٨. سركىس، الياس، معجم المطبوعات، قم، مكتبة آية الله المرعشى النجفى، ١٤١٠ هـ.ق.
٢٩. سيوطى، طبقات المفسرين، به تحقيق على محمد عمر، قاهره، مكتبة وهبة، ١٣٩٦ هـ.ق، چاپ أول.
٣٠. سيوطى، عبد الرحمن بن أبى بكر، الإقتان فى علوم القرآن، تقديم و تعليق: مصطفى ديب البغا، دمشق - بيروت، دار ابن كثير، ١٤٠٧ هـ.ق.
٣١. سيوطى، عبد الرحمن بن أبى بكر، حسن المحاضرة فى تاريخ مصر و القاهرة، به تحقيق محمد أبو الفضل إبراهيم، مصر، دار إحياء الكتب العربية، ١٣٨٧ هـ.ق، چاپ اول.
٣٢. شبلى، صور العنايه،
٣٣. شوكانى، محمد بن على، فتح القدير، بيروت، دار المعرفة، بى تا.
٣٤. صفدى، الوافى بالوفيات، به تحقيق أحمد أرناؤوط و تركى مصطفى، بيروت، دار إحياء التراث العربى، ١٤٢٠ هـ.ق.
٣٥. عيساوى، يوسف بن خلف، علم اعراب القرآن، با مقدمه د. حاتم صالح ضامن، رياض، دار الصمىعى، ١٤٢٨ هـ.ق، چاپ اول.
٣٦. فرأ، يحيى، معانى القرآن، بيروت، عالم الكتب، ١٤٠٣ هـ.ق، چاپ سوم.

۳۷. فیروزآبادی، محمد بن یعقوب، *البلغة فى تراجم أئمة النحو واللغة*، به تحقیق محمد المصرى، كويت جمعية إحياء التراث الإسلامى ۱۴۰۷ هـ، چاپ اول
۳۸. قرطبی، محمد بن أحمد، *الجامع الأحكام القرآن*، به تحقیق أحمد بردونى وإبراهيم أطفیش، قاهرة، دار الكتب المصرية، ۱۳۸۴ هـ، چاپ دوم.
۳۹. قمی، عباس، *الكنى والألقاب*، تهران، مكتبة الصدر، بی تا.
۴۰. قوام السنه، اسماعیل بن محمد، *اعراب القرآن*، به تحقیق د.فائزة بنت عمران المؤید، بی جا، بی تا، ۱۴۱۵ هـ.
۴۱. قیسی، مکی بن أبی طالب، *الهدایة إلى بلوغ النهایة فى علم معانى القرآن*، تحقیق زیر نظر شاهد بوشیخی، دانشگاه شارجه، مجموعه بحوث الكتاب والسنة، ۱۴۲۹ هـ، چاپ اول.
۴۲. كحالة، عمر، *معجم المؤلفین*، لبنان، مكتبة المثنى و دار إحياء التراث العربی، بی تا.
۴۳. كمال الدین انباری، عبد الرحمن، *البيان فى غریب اعراب القرآن*، به تحقیق د. طه عبدالحمید طه، قاهره، الهيئة المصرية العامة للكتاب ۱۹۸۰ م.
۴۴. گلبیرگ، اتان، *کتابخانه ابن طاووس*، ترجمه سید علی قرائی، رسول جعفریان، قم، کتابخانه آیه الله العظمی مرعشی نجفی، ۱۳۷۱ هـ.ش.
۴۵. مؤسسه آل البيت، *الفهرس الشامل، علوم القرآن - مخطوطات التفسیر و علومه*، عمان، المجمع الملكى، ۱۹۸۹ م.
۴۶. نجاشی، أحمد، *رجال النجاشی*، به تحقیق علامه سید موسی شبیری زنجانی، قم، مؤسسه نشر اسلامی ۱۴۱۶ هـ، چاپ پنجم.
۴۷. نمازی شاهرودی، علی، *مستدرکات علم رجال الحديث*، تهران، چاپخانه شفق، ۱۴۱۲ هـ.